

connexions



El concepte de nació, avui

vista prèvia >

La nació no és una construcció immutable, petrificada, inerta, sinó que per definició és un objecte viu, fet de gent que hi vol pertànyer. I és que tota nació està feta de persones. I com totes les persones, les nacions evolucionen. Per això la catalanitat no ha deixat mai de moure's, d'adaptar-se als nous temps, d'empeltar-se amb les identitats nouvingudes... i tot per continuar exercint la funció social de tota nació: cohesionar la societat construint una consciència col·lectiva.



Salvador Giner

Sociòleg

sginer@ub.edu



Oriol Homs

Sociòleg

oriol.homs@gmail.com

Els esdeveniments avui, a Catalunya, són certament greus i singulars. Ens interpel·len per a esforçar-nos a comprendre'ls en la seva complexitat. És amb una intenció d'imparcialitat i serenor que hem elaborat aquestes reflexions, que no segueixen la línia ni la ideologia de cap partit ni moviment polític. Volem ampliar i aprofundir el que hem dit en el nostre llibre *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*,¹ obra col·lectiva que hem codirigit i de la que també som coautors. Tot un estol dels millors especialistes en Economia, Demografia, Antropologia, Història, Geografia Urbana, Comunicació i Sociologia del país ha col·laborat amb sengles capítols. No tindria sentit ignorar-la en confegir les observacions que segueixen.

És ben singular que en ple segle XXI, l'Estat espanyol, un estat europeu liberal democràtic, pretengui resoldre el conflicte amb Catalunya per la via policial i judicial. A l'ensem, també crida l'atenció que, en plena època de mundialització, la societat catalana sigui capaç de mobilitzar-se pacífica-

ment i multitudinària, amb persistència, reclamant molt majoritàriament el dret a decidir que tots els pobles del món tenen, mitjançant la voluntat dels ciutadans.

Ambdós fenòmens tenen a veure amb la manera que els humans tenim de viure conjuntament en societat, és a dir, amb el que avui entenem com a nacions. La història recent de les relacions entre Espanya i Catalunya és suficientment evocativa d'un conflicte mal resolt que en els millors dels casos arriben a intents frustrats de regeneració de l'Estat, passant per èpoques de «*convivència*», com deia José Ortega i Gasset (1883-1955), i en el pitjor dels casos esclaten en temps de revolta. Aquesta fluctuació temporal cíclica de les relacions entre les dues societats, la catalana i l'espanyola, hauria de constituir un argument suficient, per intentar posar els fonaments per a bastir una època estable de relació fructífera i fraternal.

El polític Josep Maria Colomer assenyala que el problema ve de lluny.²

L'Estat espanyol sempre ha patit d'una cohesió nacional feble. Espanya va tenir un imperi precoç, gran i molt costós, que va fer que l'Estat espanyol modern fos relativament dèbil. La subsegüent construcció d'una nació espanyola culturalment unificada va quedar com empresa inconclusa. En particular, l'Estat i la nació espanyola van ser massa febles per integrar en estructures unitàries i centralitzades i en un patró cultural únic dominat per Castella, grans porcions de les poblacions catalana i basca, les quals es varen enfortir amb una industrialització primerenca. De fet, com hem pogut assenyalar nosaltres mateixos, la industrialització, a la península Ibèrica, en contrast amb altres països europeus, aguditzà les diferències interregionals: ni el centralisme ni el jacobinisme les van fer minvar.

L'Estat espanyol ha estat prou fort per evitar que Catalunya i el País Basc bastissin nacions i estats alternatius. Vist des de l'altre costat: les societats catalana i basca han estat prou cohesionades per resistir l'assimilació unilateral espanyola, però massa febles per construir les seves pròpies nacions unificades.

1 GINER i HOMS, *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*.

2 COLOMER, «L'aventurada aposta per la independència».

L'estat abasta els aspectes polítics de gestió del bé comú; la nació la consciència col·lectiva, de la identitat; i la societat els aspectes relacionals i organitzatius de la convivència social dels humans

Nació, estat i societat

En pocs rengles hem fet servir conceptes com societat, nació i estat per descriure fenòmens, la distinció entre els quals no és evident. Si ho volguéssim complicar més i afegir país, poble, pàtria, ciutadania, nacionalisme, catalanisme, espanyolisme, jacobinisme, el nostre argument no seria pas tan nítid com voldríem. Són conceptes que normalment també es fan servir amb la mateixa finalitat. Qualsevol intent de clarificació exigiria toms sencers de pàgines que desbordarien aquest modest article i avorririen el lector. Quedem-nos amb els conceptes d'estat, nació i societat.

La professora Montserrat Guibernau recorda que el concepte de nació no pot ser considerat de manera aïllada i distingeix entre estat, nació i nacionalisme i a nosaltres ens agradaria afegir el de societat, des d'una perspectiva més sociològica.³

El concepte més fàcil de definir és el de l'estat, ben delimitat per la competència de l'ordre i la llei, amb unes

fronteres clares i una organització coneguda més o menys eficient. Tothom sap a quin estat pertany i la seva adscripció està regulada. Des de la Revolució Francesa, l'estat democràtic es deu a la seva ciutadania que deté la sobirania. L'estat no és propietari de la sobirania sinó que és la ciutadania la propietària de l'estat.

En canvi, la nació és la hipòstasi de la tribu. Ho era fa mil anys, quan havia de compartir aquesta qualitat, que enlaira un poble a un alt nivell on es confon amb el sagrat. També ho és avui, fins i tot allà on el progrés de la secularització ha arraconat la religió a l'espai reservat al seus fidels. El cert és que la nació, per molt que vulguem entendre-la en termes laics o laicistes, pertany sempre a l'univers del qual per als seus membres, és transcendental o, si més no, sagrat. És per això que un dels millors tractats sobre nacions i nacionalisme a les darreries del segle XX, el que compongué el malaguanyat professor Josep Ramon Llobera (1922-2011), catedràtic a la University of London, duia l'encertat títol, *The God of Modernity*.⁴

Els trets quasi religiosos de tota nació són ben obvis, sense que els que hi creiem, si més no, en la nostra pròpia, hàgim de considerar-nos obertament fidels d'una fe sobrenatural. Retre culte a la pròpia nació o, si més no, expressar-li amor i devoció és lloable i respectable arreu del món. Ben entès que el fanatisme nacionalista és una altra cosa, perquè esclafa els sentiments de joiosa fidelitat a la pàtria. Tanmateix, no és possible reduir la nació al camp més empíric i material, car les nacions estan fetes de rituals, declaracions de lleialtat, i emocions que motiven la nostra conducta, que empenyen les nostres reaccions.

El concepte de nació ha anat evolucionant amb el temps i la manera com els individus s'hi relacionen. Així, l'antropòleg valencià Joan Francesc Mira (1939) concep la nació com a procés.⁵ Procés que ha seguit pàgines històriques tràgiques i altres d'heroiques, com tot allò que fa refrència al comportament humà, adaptant-se a les circumstàncies de cada època, sota la influència de

3 GUIBERNAU, *Nacions sense Estat. Nacionalisme i diversitat en l'era global*.

4 LLOBERA, *El dios de la modernidad. El desarrollo del nacionalismo en Europa Occidental*.

5 MIRA, *Crítica de la nació pura. Sobre els símbols, les fronteres, i altres assaigs impetuosos*.

Catalanistes, sobiranistes, nacionalistes i independentistes constitueixen la riquesa de les diferents formes de plasmar la nostra identitat col·lectiva

factors interns —el valor que els individus han donat a la identitat col·lectiva— o externs —les relacions amb altres nacions. En tot cas, el que podem constatar infinitat de vegades i de forma universal, és la persistència en el temps de la necessitat humana d'establir relacions amb significat entre els individus que comparteixen sentiments, territoris, idees, i trets culturals. Negar-ho és no voler reconèixer les més elementals aportacions científiques acumulades per la sociologia i l'etnologia per a explicar les nostres societats.

És aquí on ens cal incorporar el concepte de societat, entesa des d'una perspectiva sociològica com l'ordre social fonamentat en les relacions específiques que es construeixen entre gent que conviu en un espai determinat i que evolucionen al llarg del temps. El concepte de societat fa referència als aspectes més relacionals i consolidats de la convivència humana. Justament són els humans els únics éssers vius que són capaços d'organitzar societats més enllà de les relacions filials, familiars i tribals, de tal forma que hem estat capaços d'arribar a colonitzar tot el

planeta. «Els humans ens organitzem entorn de qui cuidar i per allò que cuidar».⁶

En canvi, el concepte de nació fa referència a la dimensió cultural de les societats. La idea de nació es comença a generar en el període de traspàs de les societats medievals a les modernes durant el Renaixement, quan els vassalls i els súbdits esdevenen ciutadans, i s'inicia la separació entre els espais privats i els públics.⁷ La nova ciutadania es reconeix com a nació, per tal de donar sentit a la seva nova condició política i justificar la seva sobirania. És en aquest procés històric que es construeix el concepte de nació que arriba a la seva formulació clàssica amb el Romanticisme del segle XIX, concepte que aviat és cobejat per les relacions de poder dels nous estats que sorgeixen en aquest període per tal de cohesionar i sotmetre la ciutadania als interessos de les noves classes dominants i les elits, amb la construcció dels estats nació. Així les nacions són un dels camps

6 BESTARD, «Más allá del dualismo entre naturaleza y cultura».

7 SENNETT, *El declive del hombre público*.

de batalla en el que s'expressen les relacions de poder a les societats modernes. Han donat lloc a actituds i comportaments execrables, com les nombroses lluites entre nacions pel control del planeta o la deriva feixista i nazi que va viure Europa en la primera meitat del segle XX, però que al mateix temps ha donat pàgines d'heroisme i grandiositat per a l'alliberament de les societats esclavitzades o sotmeses al poder dels més forts.

Encara hi ha gent que nega l'existència de les nacions, com si els humans poguéssim viure asèpticament, com a individus aïllats interactuant amb altres individus, regits per les normes i regles dels estats. Algunes són percebudes com a artificials i alienes.

Les relacions entre els conceptes d'estat, nació i societat han donat lloc a confusions, i alguns autors⁸ tenen dificultats per destriar l'autonomia de cada una d'elles, i la seva utilitat per a entendre el capteniment dels humans en societat. L'estat abasta els aspectes polítics

8 ÁLVAREZ JUNCO, *Dioses útiles*.

La identitat com a consciència de pertinença i tarannà compartit no fa mal: cal però que mai no condemni altres identitats

de gestió del bé comú; la nació els aspectes culturals de la consciència col·lectiva, és a dir, la identitat. La societat abasta els aspectes relacionals i organitzatius d'un mateix fenomen referit a la convivència social dels humans. Reduir l'autonomia de cada concepte i supeditar-lo al d'estat, afirmant que l'estat cobreix tot el perímetre de les relacions socials, és a dir, que no hi ha nació ni societat al marge de l'estat i que tots tres es confonen o estan supeditats al poder de l'estat, és una concepció totalitarista de l'estat, que trenca amb tota la tradició democràtica i liberal, des de la Revolució Francesa i que duu a la deriva tecnocràtica i burocràtica que tan bé va reflectir Ray Bradbury (1920-2012) a la seva novel·la distòpica *Fahrenheit 451* i que François Truffaut (1932-1984) va traduir tan magistralment al cinema. Cada distòpia que apareix al món de la cultura nega i capgira alguna utopia.

Catalunya

Justament perquè aquests tres conceptes són útils per a analitzar la realitat social podem constatar la natura real dels conflictes que avui

es revifen en tot el món entre les societats, les nacions i els estats.

En el cas català, hom ha utilitzat, amb una certa ambigüïtat, el concepte de catalanisme i el de nacionalisme per a descriure el procés històric d'identificació col·lectiva d'una part molt important dels ciutadans que habiten a Catalunya. De vegades per falta de conceptualització suficient de la nació, d'altres per evitar una certa concepció del nacionalisme que va derivar en els pitjors moments de la història recent de la humanitat, i d'altres justament per evitar el reconeixement del concepte mateix de nació.

Normalment, avui en dia, hom parla de catalanisme per descriure la identificació col·lectiva amb la llengua i el país, i en canvi, de nacionalisme com la identitat amb una voluntat d'assoliment de la sobirania. D'altra banda, alguns partidaris de la sobirania no es volen confondre amb una certa interpretació restringida del nacionalisme. Es defineixen avui com a sobiranistes per a diferenciar-se dels que reclamen la independència com a forma de relació política amb Espanya. Catalanistes, sobiranistes,

nacionalistes i independentistes constitueixen la riquesa de les diferents formes de plasmar la nostra identitat col·lectiva. Aquests matisos no conformen una evolució lineal, ni històrica cap a una concepció preestablerta de nació, sinó que són fruit de les diferents formes d'expressió en cada moment, segons les circumstàncies, les fluctuacions i els temps en què es viuen.

Sempre ha estat difícil definir satisfactòriament per a tothom, el que és una nació: ara, en ple segle XXI, continua sent-ho. Cap nació encaixa en una definició empírica i objectiva. No hi ha un model sociològic perfecte de nació: ni la llengua, ni el territori, ni la psicologia col·lectiva, ni els cultes públics, ni el nombre de manifestants a favor o en contra seu la defineixen sòlidament. Malgrat això, l'escepticisme radical no té raó de ser. Així, en ple segle XXI hi ha ciutadans —en el cas de Catalunya, majoritàriament— disposats a retre a la seva nació tota la lleialtat i el culte cívic que li cal.

Sigui quina sigui la definició que vulguem donar al concepte de nació, la persistència tossuda en el temps

La internacionalització, el turisme, internet, els corrents migratoris, els viatges freqüents a l'estranger, han diluït la identitat nacional però no l'han eliminat ni substituït

de l'expressió dels catalans de la voluntat de ser en el sentit que li dona Jaume Vicens Vives⁹ (1910-1960), hauria de ser suficient per a reconèixer l'existència d'una identitat col·lectiva nacional que malda pel seu reconeixement polític. La identitat col·lectiva és una necessitat de l'espècie humana per tal de superar el grup familiar i poder organitzar societats més àmplies, capacitat que ha estat i és una de les constatacions més cabdals de la grandesa de la humanitat. Cal reconèixer-ho, sense oblidar també els possibles excessos de tota política excessivament fonamentada en la identitat. Poden ser greus i devastadors, com sabem prou. La identitat com a consciència de pertinença i tarannà compartit no fa mal: cal però que mai no condemni altres identitats. No ens contradidem en afirmar-ho: sabem que som catalans, o com diu la dita popular: «som i serem». Tanmateix, també altres pobles —bascos, portuguesos, espanyols, cubans, russos, polonesos, txecs...— tenen consciència de les seves respectives identitats. No estem lliures de prejudici i no ho hem estat mai, però cal reconèixer

que l'exclusió ètnica d'altres pobles ha estat sempre molt baixa a Catalunya, terra de pas, d'incorporació, de barreja ètnica. No és una afirmació gratuïta. Els estudis d'integració i incorporació a la nació catalana dels pobles forans al llarg de la història ho confirmen un i un altre cop.

La transversalitat de les aportacions del nacionalisme o catalanisme al llarg del temps constitueix una altra evidència del fet nacional. Les aportacions d'un Valentí Almirall (1841-1904) o d'un Enric Prat de la Riba (1870-1917), la del bisbe Josep Torras i Bages (1846-1916), la d'Antoni Rovira i Virgili (1882-1949), la de Francesc Macià (1859-1933), o les més recents de Jordi Pujol (1930), exemplifiquen l'heterogeneïtat d'una societat plural travessada per interessos econòmics de classe i socials, i fan difícil de defensar la subordinació del concepte de nació a uns interessos econòmics o polítics determinats. També s'enriqueix aquesta evidència amb els treballs sociològics que mai han defugit l'estudi de la desigualtat social a Catalunya, la de la seva burgesia, les classes obreres, la pagesia, els pobres, els immigrants i els exclo-

sos. Res no justifica ignorar aquests elements, allò que alguns correctament anomenen, la «realitat social». Nosaltres mateixos, com a sociòlegs i autors d'aquestes reflexions, les hem estudiades i subratllades. Sempre tornem però, a nocions de consciència col·lectiva, compartida molt majoritàriament pels nostres compatriotes. Tornem sempre a Catalunya com a part essencial del nostre compartit imaginari.

Segurament la forma de viure la nació dels defensors de la terra catalana de 1713 i 1714, o en els turbulents anys 1930, o durant el franquisme, o les vivències de les generacions actuals que han crescut en llibertat i democràcia, no tenen res a veure. Tanmateix totes elles reivindiquen una identitat comuna.

De la mateixa manera que taxativament afirmem l'existència d'una societat catalana constituïda des de fa molts anys com a nació, també hem de reconèixer l'existència a Catalunya d'una societat espanyola, reconeguda com a nació i que ha aconseguit la construcció d'un estat. La història ens il·lustra que quan una nació aconsegueix construir un

9 VICENS VIVES, *Notícia de Catalunya*.

La identitat nacional evoluciona cap a una situació voluntària d'adhesió a un espai col·lectiu on les dimensions de temps i d'espai estan canviant al ritme de la tecnologia i la mundialització

estat, tanca el concepte de nació per a cohesionar la seva ciutadania i no reconèixer altres realitats nacionals que puguin coexistir en el seu territori. Tanmateix, quan aquest estat no és capaç de diluir les altres identitats nacionals que ell abasta, o reconèixer l'existència d'una plurinacionalitat interna, espera que les nacions no reconegudes exigeixin el seu reconeixement. Es generen aleshores conflictes territorials greus. Aquesta és l'evolució del cas de les relacions entre l'Estat espanyol i Catalunya. Ha marcat la història dels darrers tres segles i és alhora la que defineix la singularitat de la situació catalana. En un mateix territori hi ha doncs dues societats, dues nacions i el govern d'un estat que nega sistemàticament el reconeixement de les dues nacions.

Les relacions entre les dues societats/nacions han estat poc estudiades i són poc conegudes en profunditat. La comprensió de les relacions entre aquestes dues realitats és i serà clau per a entendre el que està passant i ajudar a trobar-hi les solucions adients. Som davant de dues nacions, podríem dir, siameses. Arribat a un moment de la seva evolució

vital, una de les dues aspira a més llibertat de moviments i, per tant, l'opció d'intentar la separació sembla legítima, però caldrà fer-la amb molta cura i amb un bisturí molt fi per tal que puguin sobreviure ambdues.

Les identitats en l'era de la mundialització

La vivència de les identitats col·lectives a l'era d'internet i de la mundialització són molt diferents de les expressades en el segle XX. En el moment que s'està construint una identitat col·lectiva planetària, compartida amb moltes identitats de menys abast geogràfic, Occident, Europa, Espanya, Catalunya, i el seu poble o ciutat, hom es troba compartint la seva amb altres identitats properes, per filiació familiar, amistats, relacions esportives, creences religioses, i altres motius. Llavors les identitats es dilueixen, es comparteixen jeràrquicament i se superposen, però no desapareixen mai del tot.

La laïcitat ha diluït la identitat religiosa però no l'ha eliminat o substituït; i les classes socials, com a expressió de les identitats compartides entre

gent que té una mateixa posició socioeconòmica, també s'han diluït però no han desaparegut. De la mateixa manera, la internacionalització, el turisme, internet, els corrents migratoris, els viatges freqüents a l'estranger, han diluït la identitat nacional però no l'han eliminat ni substituït. I no oblidem pas les erosions relatives que cada ens social pateix a causa d'aqueixes influències externes i potents.

A l'era del laïcisme creixent la identitat religiosa és més necessària que mai, i a la de la globalització els interessos de classe segueixen configurant l'activitat econòmica. A l'època de la difícil governabilitat global, les identitats nacionals són més necessàries que mai com a via per a desenvolupar la capacitat d'expansió de la humanitat més enllà de la tribu que caracteritza l'espècie humana. La família, la religió, les classes socials o la nació continuaran essent fenòmens bàsics de la convivència i la sociabilitat humana, formen part de l'ADN humà.¹⁰

¹⁰ CHOPRA i ATRAN, *Quantum Physics of God: Neuroscience of Souls, Spirits, Dreams, Prophecy, Paranormal, Near Death*. Veure també ARBÓS i GINER, *La Governabilitat*.

El repte és organitzar estats per a la gestió dels béns comuns en els que en un mateix territori conviuen persones amb identitats d'adhesió voluntària diferents

La identitat nacional evoluciona cap a una situació voluntària d'adhesió¹¹ a un espai col·lectiu —i ho serà encara més en el futur— on les dimensions de temps i d'espai estan canviant ràpidament al ritme de les innovacions tecnològiques i de les dinàmiques de la mundialització creixent. El repte és organitzar estats per a la gestió dels béns comuns en què en un mateix territori conviuen persones amb identitats d'adhesió voluntària diferents. Pretendre homogeneïtzar els estats en fets nacionals excloents i homogenis és ja una quimera del passat. Els models dels estats nació estan en crisi i no tenen futur. El sentiment nacional també evoluciona cap a una concepció més laica i menys sagrada, com posa de manifest l'escassa èpica del «Procés» actual a Catalunya.

L'heterogeneïtat de les formes d'organitzar els estats, no cal confondre-la amb les relatives homogeneïtats de les formes d'identificació col·lectiva. Les religions només agrupen els que creuen en un determinat déu, les classes no accepten membres d'altres col·lectius, les

famílies es regeixen per normes de consanguinitat o de convivència, els seguidors d'un club esportiu només reconeixen el seu equip. És a l'estat a qui correspon disposar les normes perquè totes aquestes formes d'expressió de les identitats compartides puguin conviure en pau i civilitzadament en un mateix territori. Aquest també és el gran repte a l'hora de preveure la construcció d'estats propis.

Per aquestes raons, l'evolució del concepte de nació està transitant per fer-se compatible amb una situació de gran dispersió d'identitats compartides. És a dir, en la relació amb els «altres», i abandonar definitivament les concepcions excloents que varen triomfar en el passat. El que s'ha viscut durant aquests darrers anys a Catalunya, és un vast i molt intens moviment social i polític que no es pot enquadrar en els trets clàssics d'un moviment nacionalista i que apunta a noves formes de revolta democràtica del segle XXI, que ultrapassa l'espai català per inscriure's en els moviments de canvi que es manifesten en molts països diferents entorn de problemes mobilitzadors, com ara la

crisi ambiental, la pau en perill, les resistències contra les desigualtats i malifetes del capitalisme.

L'amplitud del ressò popular, el civisme extraordinari del moviment cívica català, l'absència total de violència política, el caràcter tranquil i sovint festiu de les manifestacions al carrer, l'esperit europeista, la no confrontació ètnica, els missatges educats i de respecte, fan difícil catalogar l'anomenat «Procés», en les coordenades clàssiques dels moviments nacionalistes de base ètnica o de rebuig de l'altra, com els més recents ocorreguts a l'est d'Europa.

En tot cas, es tractaria d'una reformulació del debat, essencialment moral i no solament sociològic, sobre com s'han d'organitzar les comunitats humanes i quin és el nivell més adient de governança en el marc d'una mundialització intensificada. En la mesura que els estats cedeixen competències a nivell més global i que no tenen a les seves mans algunes de les claus de la governança del benestar de la població, les solidaritats de proximitat, molt sovint entorn de les ciutats, guanyen protagonisme i la demanda d'una major capacitat

11 TRESSERRAS, «L'ecosistema cultural català».

El sentiment nacional evoluciona cap a una concepció més laica i menys sagrada, com posa de manifest l'escassa èpica del procés actual a Catalunya

per a controlar les decisions que afecten la vida quotidiana de la població creix per tot arreu.

Els que ens dediquem al conreu de la Ciència Social hem de tenir la gosadia de plantejar-nos aquestes dificultats conceptuals, teòriques i, clarament, també pràctiques. Tenim un ofici difícil, però l'assumim. No hi ha una fórmula fàcil per a definir la nostra desconhortada tribu, la que sense por però amb un xic de recança, hem definit com la hipòtasi de la tribu en la modernitat, que hem definit també, malgrat la nostra dedicació a la raó científica i als fets feaents, com a entitat sagrada en l'imaginari social del poble. No és gaire probable que els mals que ens empaiten avui ens obliguin a canviar de parer. ■

■ Bibliografia

ÁLVAREZ JUNCO, José. *Dioses útiles*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2016.

ARBÓS, Xavier i GINER, Salvador. *La Governabilitat*. Barcelona: Edicions 62, 1999.

BESTARD, Joan. «Más allá del dualismo entre naturaleza y cultura». A *La Maleta de Portbou*, núm. 24, 2017.

CHOPRA, Deepak i ATRAN, Scott. *Quantum Physics of God: Neuroscience of Souls, Spirits, Dreams, Prophecy, Paranormal, Near Death*. Cambridge: Cosmology Science Publishers, 2015.

COLOMER Josep Maria. «L'aventurada aposta per la independència». A GINER, Salvador i HOMS, Oriol. *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Enciclopèdia Catalana, 2016.

GINER, Salvador i HOMS, Oriol (dir). *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Enciclopèdia Catalana, 2016.

GUIBERNAU, Montserrat. *Nacions sense Estat. Nacionalisme i diversitat en l'era global*. Barcelona: Columna, 1999.

LLOBERA, Josep Ramon. *El dios de la modernidad. El desarrollo del nacionalismo en Europa Occidental*. Barcelona: Anagrama, 2006.

MIRA, Joan Francesc. *Crítica de la nació pura. Sobre els símbols, les fronteres, i altres assaigs impetuosos*. València: Tres i Quatre, 1985.

SENNETT, Richard. *El declivio del hombre público*. Barcelona: Anagrama, 2011.

TRESSERRAS, Joan Manuel. «L'ecosistema cultural català». A GINER, Salvador i HOMS, Oriol. *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Enciclopèdia Catalana, 2016.

VICENS VIVES, Jaume. *Notícia de Catalunya*. Barcelona: Destino, 1956.